

מהם ובהם (מחקר בתולדות הספר)

מאת

שרגא אברמסון

עיונים בתולדות הספר כמה פנים להם, ולזכרו המבורך של בעל "קרית-ספר" הנני מעלה על הכתב פנים מועטים, והם היחס של המחברים לספריהם שלהם¹. מה ראו בפרי רוחם? כלום ראו כקניינם, שאין רשות לאחרים לעשות בהם דבר, או שחשבו, שמעתה הרשות נתונה ללומד ולמעייין בספריהם להוסיף ולגרוע כפי הבנת הלומדים, שלשמם נתחברו הספרים? ולאחר כתיבת הספרים, כשעלה על דעתם שלהם תיקון בדבריהם, כיצד תיקנוהו? כלום תיקנוהו בספרים גופם, או שמצאו דרכים אחרות להודיע על זה? כל זה הוא תורה שלמה בהתפתחות הספר. והנני מסתפק לפי שעה במה שיבוא לקמן.

א

יחס המחברים לחיבוריהם

אמר רב סעדיה גאון:

"ואני משביע באלקים בורא הכל כל חכם לב שיעיין בספר הזה ויראה בו שום טעות שיתקנה או מלה מסופקת ששיבנה אל הישרה ואל יעכבהו מזה ענין שאין הספר שלו או שאני הקדמתיו לגלות מה שלא נודמן לו, כי לחכמים חמלה על החכמה והם מוציאים לה חנינה כחנינת אנשי הקרבה, וכאשר אמר אמור לחכמה אחותי את (משלי ז', ד), אע"פ¹ שהכסילים חומלים על סכלותם ואינם מניחים אותה, כמו שאמר יחמול עליה ולא יעזבנה (איוב כ', יב)". (הקדמת רס"ג ל"אמונות ודעות", בדפוס יוזעפאף דף נ ע"א, ועיין מהדורת קאפח עמ' ו).

וממנו, כמעט תיבה בתיבה, בהקדמת פירוש המשנה לרב נתן אב הישיבה (ש' אסף, קרית ספר שנה י — תקופת הגאונים וספרותה, עמ' רצה; משניות "אל המקורות" ירושלים, סדר זרעים):

1. יחסם של לומדים לספריהם של אחרים הוא פרק גדול לעצמו, ואינני יכול להיזקק לו כאן, הואיל ובהרבה מקומות נגעו אף בדברי הלכה ואי אפשר להפריד ביניהם ולדון מבחינה ספרותית גרידא.
א. כן חרגם אבן תבון. קאפח: אם כי, במקור: ועלי אן. ונראה יותר לחרגם: ואולם אף הכסילים.

"ומי שיעמוד על הספר הזה המקובץ וראה בו פגם יסתממו או פירוש ברור יוסיף עליו, מפני שהחכמים חסים על החכמה כמו שחסים בעלי היוחסין על יחוסייהן כמו שאמר אמור לחכמה אחותי את".

המחבר מוסיף כאן על רס"ג שמבקש מאת הלומד שיוסיף בספר אף פירושים שלא עלו על דעת הכותב.

וכעין זה רב נסים גאון:

"ואני אפייס מי שיקרא ספרי זה שידינני לכף זכות שכל הדן את חברו לכף זכות דנין אותו לכף זכות, ואשאל ממנו אם יראה הרואה בזה הספר כלום טעות ושגגה יתקן אותו. כי בכל יכלתי ובכל כחי חיברתי זה הספר ואם יש בו כלום שגגה אל יחשוב עלי, כי לא היתה כונתי אלא לשמו. וכבר אמר הנביא שגיאות מי יבין (תהלים י"ט, יג). (סוף ההקדמה לספר המפתח, גאלדענטהאל, דף ד סוף ע"ב).

ורב האי גאון אומר בקיצור בסוף ספר משפטי שבועות:

"והקורא כתבי זה אני מעיד עלי אלהי אם יראה בו כלום פרץ יבננו או ידינני לכף זכות, שעל זה היתה כונתי וסמיכתי ואלהינו יפיק לנו רצון".
ובדרכם הלכו אף מחברים אחרים.

רב אברהם ב"ר חייא הנשיא כתב בראש ספרו "מגלת המגלה", עמ' 3:

"ואני מבקש מרבותי המעינים בדברי אלה שידינו אותי לכף זכות ואם יראה להם שום שגגה או טעות שיהיו מתקנים אותה בחסדם למען טובם וחסידותם".
ראב"ח חיבר ספרים הרבה, ולא מצאנו שביקש מהחכמים לתקן שגגות בדבריו אלא כאן, משום שעסוק בחשבון הגאולה והדברים סתומים וחתומים.
רד"ק בסוף "ספר השרשים" שלו:

"והנני קורא לכל הקורא בספר הזה שיביט אליו בעין רצון, לא בעין קנאה ולצון, ואם ימצא בו שגגה, תהיה שגגת הסופר או הספר, יתקנה אחר העיון כפי דעתו ושכלו, ומי תגמולו" וכו'.

ר' יחיאל ב"ר יקותיאל מן הענוים אומר בהקדמתו ל"מעלות המדות":

"וכל מי שיעין בספר הזה ידינני לזכות ואם ימצא בו שגיאה ודבר בלתי מתקן יתלה שגיאתי בעצמי ולא באחרים, ויגיה השגיאה ויתקן המעות ויקבל שכר וגמול טוב מאת המקום ברוך הוא".

ר' חננאל ב"ר שמואל, בן זמנו הצעיר של הרמב"ם, בסוף פירושו לסוף עירובין, כ"י המוסיאון הבריטי 27197, דף 157 ב':

"אמר חננאל בר שמואל מי שמעתיק פירוש זה ידע שלא חזרתי עליו אחר שחברתי לפיכך כל מקום שיראה בו טעות, בין חסרון אותיות או חסרון מלות או פי' שלא כהוגן ידן לכף זכות ויתקנו ושכרו כפול מן השמים". (קטלוג מרגליות לכתבי יד המוסיאון הבריטי, חלק ב, עמ' 97-98).

וכן ר' יצחק אבן סהולה בהקדמתו ל"משל הקדמוני" אומר:

"והנני מתחנן לפניכם רבותינו, וזרע הקדושים אבותינו, אחינו אנשי גאלתנו וכו' לדון אותי לכף זכות ... ושגיאותי תישרו ותמירו, ואבן נגף מלשוני תסירו".

ובספר "המחכים" האשכנזי, שנדפס ב"האשכול" בעריכת גינציג כרך שישי עמ' 128: "וזהו סדר השבוע ומה ששכחתי ועויתי יתקן המבין או המעיין". אף כאן כרך שני הדברים: גם תיקון שגיאות וגם הוספת דברים.

וב"ספר חסידים" סוף סימן קלג, מהדורת ויסטינעצקי, מקיצי נרדמים, סימן א עמ' 2, כתוב: "ערכתי זה ספר² היראה למען יזהר הירא דבר ה', ויותר מהמה בני הזהר³. ואם שגיתי בו יתקן ויבין⁴ החכם, למען יירא את ה' כל הימים באמת".

ואמר ר' מאיר אלדבי:

"גם מהקורא בספר הזה אני מבקש ... אם ימצא בו מאמר שיראה לו כפי מה שסבר שהוא טעות ... שיעיין בו ובספרים הרבה תחלה ... אמנם אם אחרי שיחקור אלה החקירות, אשר הנה אמורות, יראה הקורא שעל כל פנים צריך תיקון יתקנהו ... ותהיה משכורתו שלמה מאת שוכן שמימה". (הקדמת ר' מאיר אלדבי ל"שבילי אמונה").

ולבסוף, ר' יוסף קארו, בסוף "כללי הגמרא", שנדפס יחד עם "הליכות עולם" לר' ישועה ב"ר יוסף הלוי, כותב:

"עד כאן מה שסייעוני מן השמים לכתוב ומעתה לא עצרתי כח, כי הקיפוני חלאים ולא יכולתי לתקן המפתחות על סדר נכון כאשר עם לבבי גם לראות אם יש שום כפל כתב פעמים להעביר הקולמוס על אחד מהם. לכן אחלי יכוננו על החכם המגיה לתקן כיד ה' הטובה עליו ולו תהיה צדקה".

בוא וראה מה בין מחבר ומחבר: ר' שלמה בן גבירול בהקדמתו ל"תיקון מדות הנפש" אינו מבקש שיתקנו את דבריו, אף על פי שהוא מעלה על הכתב שמא טעה, ואמר: "ואם יראה בו שגיאות או טעות, ידינני לזכות בחסדו". משמע ש"השגיאות" שהזכיר היא התנצלות של סגנון וענוה, ולא חשב שיש בו שגיאות ממש.

מעניין אחר הוא כמובן מה שכתב הרמב"ם באגרתו לר' יהונתן מלוניל (קובץ תשובות הרמב"ם מהד' ליכטענבערג סי' מט):

"ואל יאמר הקורא בחבורי כי מה האדם שיבא אחרי המלך, אלא הרי הרשיתיו ויאמר המלך יבא וטובה גדולה עשיתם עמדי אתם החכמים. וכל מי שימצא דבר ויודיעני טובה יחשב עד אשר לא ישמר שם ח"ו מכשול וכו'".

שם הוא מדבר אל חכמים ששאלו ממנו דברים ב"משנה תורה".

אלו דוגמאות מדברי מחברים, שנתנו רשות לאחרים לתקן דבריהם, ואף על פי שיש להניח, שסבורים היו שדבריהם מבוססים יפה ואין חשש לטעות — כתבו כך מספק טעות

2. רמז ללשון הכתוב, בראשית ה', א: זה ספר תולדות אדם.

3. סוף קהלת ניתק את סוף הפסוק מכאן, משום שרצה לומר שיותר ממה שכתוב בספר זה, יש להזהר ממנו.

4. יבינהו לאחרים.

סופרים ואולי אף טעות הסופר הראשון. מתרגמים על אחת כמה וכמה! שהרי הם מתרגמים דברי אחרים, ואפשר לחשוש שמא לא ירדו לסוף דעת המחבר, או שמא לא דייקו בלשונם. וכבר מצאנו לאבי המעתיקים ר' יהודה בן תבון, שאמר בסוף הקדמתו לתרגום "חובות הלבבות" לר' בחיי: "ומי שמתקן במלותיו במקום הראוי לתקון וידינוני לזכות במה שקצרת⁵ יזכהו יוצרו לראות בטובו"⁶.

בסוף הקדמתו לתרגום "ספר הרקמה" לבן ג'נאח (מהד' וילנסקי עמ' 7) אמר: "ואני מבקש מן המעיינים בספרים האלה, שאם ימצא בקצת מלות ההעתקה טעות, שיבינו שהיתה מחמת שגגה וטרדת המחשבה, שיתקנוה וידינוני לזכות" וכו'.

ובאגרתו לר' אשר מלוניל, בראש תרגומו לספר "תקון מדות הנפש" לר"ש בן גבירול ("אוצרות חיים" לר' חיים מיכאל עמ' 367) אמר: "ואתה בחסדך השתדל לתקן שגיאותיו, ולברר מלותיו, וללכך פעולותיו, כי אין נצול מחטא ושגיאה. וכמו שאמר אדוננו דוד שגיאות מי יבין וכו'".

ובנו ר' שמואל בהקדמת תרגומו ל"מורה נבוכים" מפרט קצת יותר:

"ועתה אפיל את תחנתי לפני כל מעיין בספר הזה אשר ימצא בהעתקה⁷ טעות או שגיאה בלשון או בדקדוק או בין לשון זכר לנקבה ובין רבים ליחיד שיתקנה וידינוני לכף זכות" (והולך ומונה את המכשולים שעומדים לפני מתרגם ואינם עומדים לפני מחבר, עיין שם).

ונכדו ר' משה בר' שמואל אמר בסוף הקדמתו לתרגום ספר המצות לרמב"ם: "והמתקן אחרי גבור בארץ יהיה זרעו וכו'".

ומתרגמי פירוש המשניות לרמב"ם התנצלו אף הם על שגיאותיהם וביקשו לתקן. ר' יוסף בן יצחק בן אלפואל (כן צ"ל, ונדפס בטעות אלופלא) אומר בסוף הקדמתו: "ע"כ אני מתחנן לפני כל עומד על הספר הזה להעביר שגיאותי ולכפר חטאתי ולתקן מה שימצא מטעויות ויתלם בקוצר דעתי או הסבה שהזכרתי (היינו שנמשך אחר לשון המקור)⁸ נוספת על כמה מניעות מצרכי העולם ותלאותיו ומוצאותיו" וכו'.

וכיוצא בו כתב מתרגם סדר נשים, והוא ר' יעקב בן עכסאי בהקדמתו:

"ואני הנני מחלה פני כל מעיין בהעתקה זו שבכל מקום שיתברר לו שיש טעות כל לשון הן מחמת הסופר הן מחמת המעתיק ויודע כי יש טעות בוודאי שיתקנהו ומאת השם יהיה שכרו, שאין אדם נמלט מן הטעות והשגיאה, כ"ש כשאדם מעתיק מלשון ללשון" וכו'.

ואף ר' נתנאל הרופא בן אלמלי, מתרגם סדר קדשים, כותב בסוף הקדמתו:

"ואם לא ימצא דרך להצילני (בנוגע לטעויות, שמא ישנן כבר במקור שלפניו) ומים

5. שלא הגעתי לתכלית המעשה.

6. אמנם ר' יהודה אבן-תבון הוא אף מתרגם "האמונות והדעות".

7. כלומר בתרגום.

8. ועמד על זה אף ר' שמואל אבן תבון בהקדמתו לתרגום ה"מורה".

הטעויות להעלני, יתקן המעות אחר שיתברר אצלו שהוא מתקן, והאלקים ישלם לו גמול טוב כמעשה ידיו, כרוב רחמיו וחסדיו".

וכן בסוף ההקדמה לספר "מראה האופנים" לרב שלמה ב"ר אברהם אבגדור (או: אביגדור), הוא תרגום של "טראקטאטו מהאשפירא":

"ובהיות ידוע ומפורסם באומתינו חסרון ידיעתי בלשונם ובלשונינו אחלה אחנן ואבקש, לכל אשר ימצא בספרי נפתל ועקש, ידינני לזכות ליחסהו אל חסרון ידיעתי (בלשונם ובלשונינו) ובמתק לשונו יתקן מעוותי כחק בעלי אהבי החכמה".

ולבסוף, ר"א בן חסדאי, בהקדמתו לתרגום ספר היסודות של ר' יצחק הישראלי, מבקש אף הוא מן כל מעיין בספר הזה "לצרוף כבור כל סיג ושגיאה, להסיר כל בדיל ולנקות כל חטאה".

בוא וראה מה בין מעתיק למעתיק. רבי יהודה אלחריזי אינו מתנצל על שגיאות ואינו מבקש כמובן לתקן, לא בהקדמתו לתרגום פירוש המשניות סדר זרעים, ולא בתרגום "מורה נבוכים", ולא בתרגום "מוסרי הפילוסופים". משמע שהיה בטוח בתרגומו, ולא מצינו לו התנצלות על שגיאות תרגום אלא בהקדמת תרגומו לספר "ערוגת הבושם" של רב משה בן עזרה (קרית ספר שנה נא עמ' 486, ועיין שם עמ' 712). וכבר רמזתי (בעמ' 712) על התפתחות תרגומו. ונראה ש"ערוגת הבושם" הוא מראשוני תרגומיו.

ב

דברים שאמרנו עד עכשיו, הצד השווה שבהם הוא שהכותבים מדברים על שגיאות אפשריות, שלא עמדו עליהן. ומה בדבר שגיאות ודאיות שעמדו עליהן המחברים גופם לאחר שכתבו את ספריהם? כלום תיקנו אותן, וכיצד תיקנו אותן? לפני המצאת הדפוס, כשכל ספר היה יחיד בעולם, כיצד פרסמו המחברים את תיקוניהם לספריהם? מתוך החומר שיובא לקמן יתברר ששתי דרכים עמדו להם:

(א) להודיע בתוך ספריהם, לאחר שכבר יצאו מתחת ידיהם. תיקנו את שחשבו שראוי לתיקון וסבורים היו שמי שיבוא להעתיק את הספר יעתיק אף את התיקון. יש שאמרו כך בפירוש בספר ויש שמתבררת כוונתם מכללה.

(ב) הודיעו למי ששאל בעניין מסוים — לתקן בהעתקה שבידיהם את שצריכים לתקן. עדות מפורשת למה שהזכרנו, שלפעמים לא תיקן המחבר את שטעון תיקון משום שספרו נתפשט ולא היה יכול להחזיר את כל הדברים לתיקונם, אנו מוצאים בדברי ר' יונה אבן ג'נאח בספר השרשים שורש "טף": המחבר מתנצל על שסידר שורש מסוים שלא במקומו ותולה הדבר בהתפשטות חלק מספריו למקומות אחרים. וזה לשונו במקורו ובתרגום:

קאל ואצע אלכתאב קד כנא אמר מחבר הספר כבר התנינו

אשתרטנא פי צדר הדא אלגו אלתאני בתחלת זה החלק השני⁹

אן נדכל מא תצאעף עינה פי מוצע פאיה שנכניס מה שנכפל עינו במקום פאו

9. כלומר ספר השרשים שהוא החלק השני מ"מחברת הדקדוק" (הראשון הוא "ספר הרקמה"). הכוונה כאן למה שכתב בהקדמת השרשים סוף עמ' 7.

מע אלאלפאט אלתנאיה ולא נעתד באלעין
אד הו אלפא נפסה אלא מא
וקעת לנא פיה גפלה.

עם המלות השניות ולא נמנה העין
כי הוא הפא בעצמו, רק מה
שנפל לנו בו טעות¹⁰

פכאן אלואגב אן נדכל והיו לטטפות
הנא פי באב אלטא ואלפא או באתרה
פוקעת לנא פיה גפלה ואדכלנאה
בעד אלטא ואלחא ואלרא.
ואנמא מנענא מן נקלה אל הדא אלצוצע

והיה ראוי שנכניס והיו לטטפות
הנה בשער הטית והפא או אחריו
אך נפל בו לנו טעות והכנסנוהו
אחר הטית והחית והריש.

אמנם מה שמנענו מלהעתיקו אל המקום
הזה

אן אלדיואן פי הדא אלוקת

הוא שהחיבור בעת ההיא

קד סארת בה אלרכבאן ואסתדעי פי אלבלדאן
פראינא אן נעתדר מנה הדא פליתרך
כמא הו
כבר הוליכוהו הרוכבים ונתפשט במדינות
וראינו שנבקש סליחה על זה ויהיה מונח
כמו שהוא

התרגום הוא של באכער במהדורת "ספר השרשים", ונשמט בתרגום אבן תבון. השארתי
את לשונו של הנדפס אף על פי שיש לתקן כאן וכאן, ונעסוק בעיקר.

ברור הוא שבנוסח "הראשון" טעה ריב"ג וקבע את שורש טטף אחר טחר, ולאחר מכן
נזכר את שקבע בתחילת ספר השרשים וראה שקבע שורש שלא במקומו ועל כן העיר מה
שהעיר. ריב"ג תלה את מניעת התיקון במקומו משום שהספר כבר נתפשט ואי אפשר היה לו
להחזיר את השורש למקומו הנכון. ושים לב: אנו עוסקים בשורש שבאותה האות ט, מרחק
קטן בן מקום הטעות ובין תיקונה, ובעל כרחנו הכוונה שהאות כולה כבר יצאה מתחת ידו ורק
במהדורה שנייה בלבד עמד על טעותו.

ויש לשים לב אף למקום התיקון. הוא לא העיר בשורש טטף שאין מקומו שם אחרי טחר
ולא אחרי טען, אלא בשורש טף. כי הטעות אינה בקביעת השורש אלא בהבנתו, ומקומו
הנכון לפי ריב"ג הוא בשורש טף.

וכיוצא בו כתב ב"כתאב אל תסויה" (ספר ההשוואה) עמ' 373, שכבר תיקן מה שתיקן
ובמקומו בסרגוסה תוקנו הנוסחאות לפיו, אבל בסביבה לא תוקנו (משום שהיו רחוקים ממנו).
ומצאנו עוד למחבר אחר, שאמר:

"ואגב שטפאי משכתי מזשבת ההלכות וכתבתי חנן בן אבשלום כאן (בערך חנן
המצרי) ולא היה לי לכותבו אלא על זה כתיבה לא זזה ממקומה עד נעתיק המתנדב
להעתיק ויסדיר. ובכמה מקומות משכוני הרהורי ההלכות, המאוחר הקדמתי". (יחסי
תנאים ואמוראים לרבי יהודה ב"ר קלונימוס, סוף ערך "חנן המצרי" (הראשון) עמ'
שמה).

ולא תיקן המחבר בעצמו.

וכיוצא בו ב"ספר העיטור", שמסודר כידוע לפי התיבות "תשקף בגזע חכמה". והנה אחרי
10. ואמנם אף בהקדמה התנצל (בראש עמ' 8) ואמר: "חוץ ממה שאירע בו משגה". והוא הוא הלשון
שכתב כאן, ואף יש לתרגם כאן "חוץ מ-" ולא "רק".

אות הטפסת שטר (שבסוף אות ה שכתובה "חכמה") כתוב בו (מהדורת ר' מאיר יונה דף עה ע"ג): "אות קוף קידושין, ומקומה אחר קבלנות בת'ש'ק'ף'".

ולמה לא הביאה שם? על כרחך לא סבר המחבר תחילה להכליל דיני קידושין בספר זה, ולאחר מכן נמלך וכללם, ולא תיקן בספר גופו, שכבר היה קשה לו לעשות כך וכתבם בסוף, ונשארה ההעתיקה בלתי מתוקנת עד היום.

ובשו"ת הר"ן סי' יז: "וסמכתי לפי גירסא זו מפני שאמרו בירוש' דנדרים בפרק השותפים והביאוהו בתוספות גיטין מתו"ך כלשון הזה. והיא שיטה מחוורת אע"פ שאינה מסכמת עם מה שכתבתי בפרישתי מנדרים, לפי שכתבתי ע"פ ספרינו, ועדיין לא באו לידי התוספות מתו"ך, אפשר שאתקן שם מעט ואודיעכם".

כלומר, הוא מביא את הירושלמי שהובא בתוס' גיטין (לה ע"ב), שנתקצרו ע"י ר' אלעזר מטוך (מתוך), ומעיר שמה שכתב בפירושו לנדרים (דף סה ע"א) אינו מתאים לפי זה, אלא שהוא כתב פירושו לפני שהגיעו לידו תוספות תוך, ואפשר שיתקן שם בפירושו לנדרים מעט¹¹. ובנוגע לתיקוני המחבר יש להזכיר לפחות את ספר "בעלי הנפש" להראב"ד (בעל ההשגות), שנתגלה בימינו בכתב יד ופירסם אותו הרב קאפח ובו אנו רואים שהראב"ד תיקן את ספרו על פי השגות בעל המאור. עיין "בעלי הנפש", ירושלים תשכ"ה עמ' קנב ובהקדמת המהדיר. ספק מחבר ספק מעתיק הוא מה שמצאנו ב"מחזור ויטרי" עמ' 481: "סדר מקבלי התורה ולומדיה שכחתי לעיל בריש פירקי", כלומר, את סדר הדורות שקבלו התורה ומסורה, שכחתי לכתוב לעיל בראש מסכת אבות ונקבעו כאן בסוף הפרק הראשון. ומכל מקום לא טרחו המעתיקים להחזיר את כל הפרק החשוב הזה לראש הפירוש לאבות (לעמ' 461), אלא השאירוהו שלא במקומו עם ההערה.

וכיוצא בו ברש"י שבועות מב ע"א: "שכחתי לפרש המשנה והנני מפרש כאן".

וב"מחזור טורין", "סדר חבור הברכות", שנדפס בספרו של אברהם שעכטער, Studies in Jewish Liturgy עמ' 20: "אבל שכחנו לכותבם במקומם, ומפני הטרוד נשכחו ולא נכתבו במקומם"¹².

ובמדרש "שכל טוב" לבראשית מג מג (עמ' 257) כתב: "מפני השכחה כתבתי במדרש מוקדם ומאוחר", כלומר, הקדים פירוש ודרוש לפסוק מה לפני פסוק מג. והיה יכול לתקן בקלות ולא תיקן.

והודעה לאחרים שיתקנו בספריהם תמצא כבר ביחס להקראי דניאל אלקומיסי (חי במחצית השנייה של המאה התשיעית), מספר עליו הקראי קרקסאני (שכתב את ספרו בשנת 987):

11. בפירושו אמנם הביא את הירושלמי אבל לא את התחלתו: המודר הנאה מחבירו בפניו. ועיין ברש"א שם ובחידושו לגיטין לה ב, שהביא בשם הרמב"ן שיש מי שגורס בנדרים בבבלי: בפניו (חידושי הרמב"ן לגיטין שם). והר"ן בפירושו לנדרים ז ע"ב הביא את לשון התלמוד כאילו כך מפורש בו: בפניו! הרמב"ן בהלכותיו בנדרים פ"ט מביא (דפוס וילנא כא ע"ב): ואיתא בהם (בגיטין) בהלכות תניא המודר הנאה מחבירו בפניו וכו', וליתא לפנינו בהלכות הרי"ף!

12. שעכטער, שם, ביקש ללמד ממה שמצינו ב"שכל טוב" ובסדר חבור ברכות אותו הנימוק, "ומפני השכחה" וכו', שמחבר אחד להם. וכפי מה שראינו זוהי מידה מהלכת אצל מחברים רבים!

"פאנה יכתב אלי אצחאבה אלדין קד נסכוא כתבה וערפהם מא קד טהר לה ממא הו כלאף למא כאן דונה פי כתאבה מן קבל ויאמרהם בתדוין דלך פי כתבה". ובעברית: והוא (דניאל) היה כותב לחבריו (לתלמידיו) שהעתיקו ספריו, והודיע להם שנתברר לו דבר שהוא בניגוד (או: שונה) למה שכבר כתבו בספרו¹³ קודם לכן וצוום שיכתבו (דבר) זה בספריו.

הבאנו לעיל את דברי ר' יונה אבן ג'נאח, שהסביר את העתקת שורש טטף שלא במקומו ולא תיקנו משום שהספר כבר נתפשט לפני התיקן. דבר זה מסביר כנראה מה שמצאנו בספר "מבוא התלמוד" של רב שמואל בן חפני, גאון סורא. הספר היה גדול בהיקפו והיו בו כמאה וחמישים פרק ונמצא עדיין בכתב יד. בכ"י קמברידג' הגדול (שיש בו כחמישים דפים מן הספר) שמכיל פרק גדול על האמוראים, שמות האנשים שהם קיבלו מהם (שהיו לפנייהם), ושמות האנשים שהיו אחריהם ושמסרו שמועות בשמם, בדף 6 ע"א הוא אומר, שרב הונא מסר שמועה בשם שמואל והוא במסכת קידושין דף ו ע"א, ומעיר שבפרק פב מן הספר הזה כתב שרב הונא לא אמר דבר בשם שמואל, וכאן חזר בו משום שמצא זו של קידושין. התיקון קל ביותר, שורה אחת או שתיים, ולמה לא תיקן בפנים הספר והראה מקום כאן למה שיש לתקן למעלה? קרוב לוודאי משום שהספר נתפשט כבר חלקים חלקים ולא היה סיפק בידו לתקן את שיצא מתחת ידו, ועל כן קבע את התיקון במקום הזה, והלומדים והמעתיקים ידעו לתקן במקום הראוי, היינו בפרק פב.

אנו יודעים שהספר נדרש עוד בחיי המחבר, ובתעודה אחת מסופר שחכם שלח כסף לרב שמואל בן חפני, על מנת שיתן לסופר להעתיק את "מבוא התלמוד". עיין בספר "במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים", ירושלים תשכ"ה עמ' 74.

רב נסים גאון כתב ספר "מפתח מנעולי התלמוד" כדי לגלות את המקומות המקבילים שבתלמוד ושאר דברי תנאים ואמוראים, כדי לפתוח שער לדברים סתומים אם אין יודעים את מקורם, ואף כדי לגלות היכן עיקרם של דברים כשהתלמוד מרמז מפורש שהוא מביא ממקום אחר: "תנן, התם, תניא, כדתניא, כדאמר רב פלוני" וכו'. ובהקדמתו כתוב חמישים "חלקים" שבהם הוא מסדר את הדרכים השונות שהתלמוד משתמש בהם כשהוא מביא ממקור אחר. ולאחר ההקדמה במסכת ברכות (דפוס ווילנא לפני דף ב) לאחר שהוא מבקש שיתקנו את דבריו אם ימצאו בהם שגיאה (שהבאנו לעיל), הוא אומר: "וכן אם היתה בריתא או שמועה אשר זכרתי כי היא במקום פלוני והיא במקום אחר כמו כן כאשר אמר רב חסדא דבר זה מתורת משה רבינו לא למדנו מדברי יחזקאל למדנו וכו' אשר היא עיקרה בשחיטת קדשים (=זבחים) בפרק ב וכאשר אמר ר' חייא בר אבא בשם ר' יוחנן כל הנביאים לא נתנבאו אלא לימות המשיח אשר היא עיקרה כמו כן בסנהדרין בפרק כל ישראל יש להן חלק" וכו'.

דברים אלה בסוף ההקדמה עיקרם במקומותם בתוך ההקדמה כשהוא מתאר את דרך התלמוד כשהוא מביא מימרא והיא נמצאת במסכת אחרת (ובסדר אחר), או בספר המפתח

13. בספרו, במקור כתוב: כתאבה, בלשון יחיד, ותיקנו כתבה, ספריו, כמות שאמר קודם לכן ולאחר מיכן. וספק בעיני אם התיקון הוא נכון. כאן רצה לומר שכתב לכל מי שהעתיק ספריו, שאם נראה לו למחבר דבר מהדברים שצריך תיקון — שיעתיקו את התיקון בספריהם של חבריו, אבל הטעות היתה בספר אחד. קשה לחשוב שדניאל אסף את תיקוניו לספריו והודיע לחבריו את הכל. המעתיקים של כל ספר היו יותר מאחד.

גופו ביומא דף מא ע"ב (למימרא הראשונה), או לברכות לד ע"א או לשבת סג ע"א (למימרא השנייה), אבל לא כאן בסופה של ההקדמה. ולא עוד אלא שאין הדברים מתקשרים יפה למה שלפניהם ולאחריהם. וכבר שיערתי בספר רב נסים גאון עמ' 32-38, שאלה הם דברים שרב נסים הוסיפם לאחר כתיבת ספרו, ולא מצא להם מקום בגוף הספר אלא בסוף ההקדמה, ושם אף כתבתי שמצאתי נוסח אחר של ההקדמה, מהדורה אחרת מזו שנדפסה (ושוב על פי סימנים של דברים שאינם במקומם, עיין שם).

דרך אחרת היא להדיע בתשובה על חזרה שחזר בו המחבר ממה שכתב בספר. ולדוגמא נביא כאן את רב האי גאון. הגאון האריך ימים כמאה שנה, ובמשך ימי חייו הארוכים חיבר ספרים הרבה ותשובות הרבה. ואחד הספרים שחיבר בצעירותו הוא "ספר השבועות" שכתבו ערבית וניתרגם לעברית בשם "משפטי שבועות". וביחס לספר הזה ישנן שתי חזרות שיש עליהן עדות. ולא נביאן כאן אלא משום שיש בהן עניין מיוחד.

א) במכות ה' א שנינו: "אין העדים נעשין זוממין עד שיזומו את עצמן כיצד אמרו מעידין אנו באיש פלוני שהרג את הנפש אמרו להם היאך אתם מעידין שהרי נהרג זה או ההורג זה היה עמנו אותו היום במקום פלוני אין אלו זוממין אבל אמרו להם היאך אתם מעידין שהרי אתם הייתם עמנו אותו היום במקום פלוני הרי אלו זוממין ונהרגין על פיהם". על כך כתב רבינו חננאל בפירושו: "ראינו לרבותינו הגאונים ז"ל כי פירשו עד שיזומו עצמן עד שיחרישו ולא יכחישו המזומק את המזימין. ואנו קבלנו עד שיזומו עצמן עד שיזומו העדים עצמן ויאמרו להן אתם הייתם עמנו במקום פלוני באותו היום שהעדתם שהרג פלוני את פלוני במקום פלוני" וכו'. (את דעת רבותינו הביא רבינו חננאל אף בפירושו לבבא קמא עב ב.). "רבותינו הגאונים" הוא רב האי גאון בספרו "משפטי שבועות" בדפוס המבורג דף י ע"א.

ועל זה יש לנו עדות של רב נסים גאון שכתב ב"ספר המפתח" שלו לכתובות יח ע"ב (אסף תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב עמ' 195/6) שראה לראשי הישיבות שפירשו כך (והוא מתנגד לפירוש) ומסיים: וכבר חזר בו מקצתם מזה בתשובותיו וכו' ¹⁴.

ב) באותו ספר.

בשבועות מז ב נחלקו רב הונא ורב חסדא בשתי כתי עדים המכחישות זו את זו, מה דינן בעדות אחרת. רב הונא אמר זו באה בפני עצמה ומעידה זו באה בפני עצמה ומעידה, ורב חסדא אמר בהדי סהדי שקרי למה לי (ופסולות). ונחלקו גאונים הלכה כמי?

ורב האי ב"משפטי שבועות" דפוס המבורג דף יא ע"א פוסק כרב חסדא. ובעל העיטור בחלק "שטרות היוצאין" מעיד שחזר בו רב האי בסוף ימיו, מבלי לציין מקום או להעתיק דברי רב האי שחזר בו. ועל זה יש לנו עדות מעניינת שהובאה על ידי חכם ספרדי גדול וקדום, שאומר שרב האי חזר בו בתשובה מפסק זה שכתבו בצעירותו, ועוד שנמשך אחר רב סעדיה גאון, ועכשיו ראה שאין הפסק נכון ¹⁵.

14. עיין מה שכתבתי בספר "רב נסים גאון" עמ' 6 והערה 9 שם.

15. הבאתי עדות זאת בספרי רב דוד ב"ר סעדיה, שעדיין הוא בכתובים, אבל את תוכנו, וידיעה זאת בכלל, הדעתי בהרצאותי כאן ובניו-יורק זה כשלושים שנה.

ובאותו ספר יש בדפוס המבורג דף יג ע"ב הערה שנכתבה בחיי הגאון: חזר בו הגאון נט' רח' (נטריה רחמנא = ישמרהו ה') וכו'. חזרה זאת נזכרת בכמה מקומות אחרים. ומרובות החזרות שחזר בו רב האיי ממה שכתב בספר שני שכתב בצעירותו והוא ספר המקח והממכר. ועל זה יש עדויות של ראשוני ראשוני. ואציין חזרה אחת שנרמזה בספר משפטי שבועות דף לג ע"ב בשער לב לעניין אונאה בקרקעות: "ויש תשובה לרבינו האיי זה בעצמו שיש ביטול מקח בקרקעות" וכו'. התשובה הזאת נדפסה בתשובות הגאונים, אסף, ירושלים תש"ב. ועוד בתשובות הרמב"ם מהדורת ליכטענבערג סי' רא: "דהאי מימרא דכתיבנא בספר מקח וממכר דאין אונאה לקרקעות גם לא בטול מקח אשכחנא יתה לרבינו סעדיה ז"ל וכשעיינו בה חזינא שההיא בענין דינא דבר מיצרא איתמר" וכו'. כמובן, אין כאן המקום להביא את כל חזרותיו של רב האיי האמיתיות והמדומות ומקומן מיוחד להן במקום אחר.

והרי"ף, שאף הוא האריך ימים ותיקונים רבים תיקן בחיבורו הגדול שנקרא "תלמוד קטן", מודיע בתשובה, ומעידים עליו תלמידיו, שביקש מתלמידיו שיתקנו מקומות הרבה בספר ולא קיימו את דבריו. והרמב"ן בחידושיו לתלמוד ובמקומות אחרים מעיד שהגיעה אליו הנוסחה מוגהת בכתב ידו הקדושה של הרי"ף. ומכל מקום לא ראו רבים את הגהותיו ותיקוניו והרבו להשיג עליו, כידוע. וסוגן של חזרות אלו, טעמן ונימוקן, יש בהן אריכות דברים. ואף לאלו ייחדתי מקום אחר.

ואי אפשר שלא להזכיר בקצרה את הרמב"ם, שהכל נתקיים בו: בין הפצת ספרו חלקים חלקים, ובין תיקונים והוספות במשך ימי חייו. וכידוע לא נתקבלו הרבה מתיקוניו שתיקן בספרו ואמרו חכמים שהפסק הראשון הוא הנכון. ואין כאן המקום להאריך. וברש"י לבמדבר לב יז, "לפני בני ישראל" וכו', העיר ר' שמעיה תלמידו של רש"י: "צוני ר' להגיה" (עיין הקדמתו של א' ברלינר למהדורת רש"י על התורה עמ' XI).

ג

דברינו הקודמים מובילים אותנו לשאלת המהדורות של המחברים. יש לנו עדויות על חכמים שונים שכתבו מהדורות נוספות על "מהדורא קמא" שלהם. והשאלה היא אם הן היו מהדורות ממש או תיקונים מאוחרים בלבד. ו"מהדורא בתרא", הוא "מחזורא חנינא", כלומר כשעבר בפעם השנייה על העניין הזה חזר ותיקן מה שתיקן, ואין המדובר בספרים חדשים. וכבר ידוע שמהדורות רש"י, שנזכרו בדברי התוספות, לא היו מהדורות ממש, אלא העברת קולמוס על הפירוש העיקרי בהוספות והגרעות. עיין למשל מה שכתב רי"ן אפשטיין בתרביץ שנה ד' עמ' 189 ואילך.

על אפשרות שחיוג' תיקן בעצמו (או אמר לאחרים שיתקנו), או שמעייף הוסיף מדעתו, כתב ר' יונה אבן ג'נאח בספר "השגה" (התוספת) שלו, שורש נצה Opucules etc. 158 וזה לשונו (בתרגום עובדיה כ"י אוקספורד 1254):

"נצה, מצאנו בזה השער בכל הנוסחאות של (חיוג) ב' מינין בלבד, הא' כי נצו גם נעו (איכה ד', טו) והב' אשר הצו על משה (במדבר כ"ו, ט), ומצאנו בנוסחה אחד בלבד, והיא שזכרתי כבר¹⁶, מין ג' נוסף (על השניים הנזכרים) והוא עריך תצינה (ירמיה ד ז). ואם ר' יהודה צוה להשיג¹⁷ אותו בספרו אחר שחיברו, או השיגו אחריו¹⁸, בדין עשה כן" וכו'.

ובאכער, ב"חיי ר' יונה בן ג'נאח" שבראש ס' השרשים לריב"ג סבור, שהשינויים שישנם בכ"י השרשים והרקמה שיש בהם תוספות שאינן בכ"י אחרים ושלא היו לפני המתרגם אבן תבון — מקורם בהוספות המחבר אחרי צאת ספריו מתחת ידו (עין שם עמ' XXV, ועמ' XL)¹⁹.

וילנסקי במהדורת ס' הרקמה שלו מוסיף הרבה דוגמאות של הוספות כאלה. אבל יש לדון בהרבה מהן, שאין אלו הוספות המחבר גופו (ועין מהדורה שנייה של "הרקמה", היצאת האקדמיה ללשון העברית, עמ' תרצז-צח בדברי ד' טנא, שליקט מדברי וילנסקי כל אשר כתב בעניין זה).

ר' ישעיה דטראני החכם האיטלקי הגדול חיבר תוספות לתלמוד וחיבר להן הרבה מהדורות, עד שנקרא "ספר המהדורות"²⁰, והוא היחיד בין כל חכמי ישראל, שמהדורותיו נתחברו זו אחר זו ולא נתערבבו כתחילה בתיקונים, כמו שראינו אצל רש"י²¹. וממהדורה למהדורה הוא מברר מחדש כמה דברים. יש שהוא מחזק את דבריו במהדורות קודמות ויש שמבטלם ביטול גמור. כל זה ידוע לעוסק בתורתו של הרי"ד, והאריכות בזה בפרטות תעביר אותנו ממסגרתו של המאמר הזה. ומה ענייננו העיקרי? כיצד הוסיף הרי"ד עצמו במהדורא בתרא מה שהעתיק במקום אחר כלשונו, כאילו נכתבו אחר דבריו של כאן. אם כן, יש לנו תוספת אחר תוספת. ואבאר דברי בדוגמא אופיינית:

בתוס' רי"ד לבבא בתרא קסח ע"א הוא עוסק בשאלה אם עדים יכולים להעיד שראו שטר חתום ע"י עדים בעדות מסויימת ובית דין יפסקו על פי זה, ואומר:

"מה שכתבתי במה"ק (במהדורא קמא) שאין לפרש דאי מעמיד עליו עדים²² שיקראו את השטר המחוק ויראו העדים החתומים בו וילכו ויעידו לב"ד כך שטר ראינו ביד פלוני ואלה היו עדיו וב"ד יעשו לו קיום על פיהם אע"פ שלא יצא שטר המחוק לפניהם, שאלו כן הוה ליה עד מפי עד, הילכך צריך שיראו ב"ד השטר והחתימה וכו', וגם במהדורא תנינא קילסתי זו

16. הזכירה פעמים אחדות בספר זה.

17. להוסיף.

18. שאחרים הוסיפו לאחר מיכן.

19. מחיקות והוספות בכתבי יד שונים נחשבות בדרך כלל לסימן של כתב ידו של המחבר גופו שתיקן בספרו.

20. בפי ר' עזריה מן האדומים בספר "מאור עינים", אמרי בינה עמ' 244: "והנה שמחתי כי אחרי אשר כתבתי

עד הנה ראיתי קרוב לדברינו בספר המהדורות להר"ר ישעיה הראשון" וכו'. "ומצאתי בספר מהדורות רבינו ישעיה ראשון כי אמר הנה" וכו' (שם עמ' 369).

21. המדפיסים ואף חלק מן המעתיקים של כתבי היד ערבבו לאחר מיכן את המהדורות.

22. מי שנמחק שטר חובו מעמיד עליו עדים ובא לפני בית דין וכו'.

הסברא — אינו נראה לי וכו', העיקר מה שתמצית בפי' הגחל במהדורא תנינא ובמהדורא רביעאה בתרא שאין זה עד מפי עד וכו'. אבל מה שכתבתי שם, במהדורא רביעאה בתרא: או שיכתבו לו שטר ויחתמו בו וב"ד מוציאין ע"פ מנה משמעון לראובן וכו' כל זה אינו נראה לי" וכו'.

אם כן מעיד הרי"ד שבמהדורא רביעאה בתרא כתב מה שכתב. והנה כל מה שהביא הרי"ד כאן נמצא לפנינו בתוס' רי"ד לבבא קמא דף צח ע"ב אות באות. משמע, שאלו הם דברים אחרונים שלו בעניין, עד שסתרם בתוס' רי"ד לבבא בתרא. ומה יש שם עוד? בסוף הדיבור כתוב: "עיינ מהדורא חמישאה בגט פשוט שהוכחתי שם דדוקא להעיד יכולין ולא שהם יעשו לו שטר אחר", כלומר, לאחר שהביא מה שכתב בב"ק ומה שכתב על זה, חזר למהדורא אחרונה של בבא קמא והוסיף שבבבא בתרא סתר חלק מהדברים!

ר' מאיר הלוי אבואלעפיה בתשובתו שנדפסה בקובץ "אור צדיקים" סי' רצד כתב: "וכבר ביארתי זה בפרק חזקת הבתים מכמה ימים באר היטב וזהו מן ההלכות שהוספתים בחיבורי אחר שהגיע לידך"²³.

דרך אגב אעיר, שתשובה זאת עושה רושם בשיירי הלשון הערבית, ומורה על זה הלשון: "וחי נפשי כי זה אמת אלא שבזה פנים שמחייבות הדת להתנות בהם" וכו'. לא מצאתי לשון דומה לזה בדברי הרמ"ה בשום מקום, כי כידוע לשונו היא לשון תלמוד מובהק בכל מקום. וכיוצא בו ההמשך של תשובה זו (סי' רצה): "ובסכנה גדולה מן הנפילה וכל זה אחר כונה ורצון".

וכן ברמב"ן לבראשית ל"ה, טז: "והנכון מה שכתב בו ר' דוד קמחי, כי הכף (של כבדת) לדמיון ואיננה שרשית וכו' ופירושה שיעור מהלך אדם מן הבקר עד לעת האוכל, כי כן ישערו כל הולכי דרך. זה כתבתי תחלה ועכשיו שזכיתי ובאתי אני לירושלם שבח לאל הטוב והמטיב ראיתי בעיני שאין מן קבורת רחל לבית לחם אפילו מיל והנה הוכחש הפירוש הזה" וכו'.

ומכאן לשאלה אחרת שהיא קשורה לדברינו כאן: מה טיבם ופירושם של הרמזים שרומזו המחבר לספר אחר שחיבר, כלום תמיד הוא מתכוון שהספר כבר חובר או ספר שהוא עומד בחיבורו? ועל כן אפשר שבספר אחד קדום רמז לספר שחיברו לאחר מיכן.

זוהי בעיה חשובה במחקר הספרות, ודנתי בה בקיצור בהקדמתי לכתאב אל תג'נים — ספר הצימוד לר' יהודה בן בלעם (ספר חנוך ילון עמ' 52) וביתר אריכות קצת בספר "מבואות לשלשה ספרים של ר' יהודה בן בלעם" שעומד לצאת לאור.

וכאן אתן דוגמאות אחדות לעניין.

רבי יונה אבן ג'נאח חילק את "ספר (מחברת) הדקדוק" שלו לשני חלקים: (א) ספר הרקמה

²³ עיינ יד רמה לבבא בתרא פ"ג סימן ערב: ואגב אורחין וכו'.

(וב) ספר השרשים. ספר הרקמה ראשונה ושרשים אחרונה. כך הוא הסדר. וכרגיל הוא מציין בספר השרשים לספר הרקמה בלשון עבר (אמרנו, זכרנו וכו'), ובספר הרקמה הוא מציין לספר השרשים בלשון עתיד, והוא המרובה כגון עמ' מו (במהדורת וילנסקי וכן כל הציונים מכאן ואילך — ע"פ מהדורא זאת) סו, פ, פו ועוד הרבה (עיין במפתח לס' הרקמה). ומכל מקום מצאנוהו מציין לשרשים אף בלשון עבר:

עמ' קכ: "כמו שבארתי באות העץ והמם מספר השרשים מן החבור הזה ויבוקש משם";

עמ' קלז: "וכבר בארנו זה בספר השרשים" (שרש חפת);

עמ' קפח: "וכבר בארתי איכות זה באות הנון מספר השרשים מן החבור הזה בשער הנון

והדלת והפא ממנו";

עמ' קפט: "כאשר בארתי בשערו מאות הנון מספר השרשים" (שרש נשא);

עמ' רכ: "וכבר בארנו זה באר היטב בספר השרשים מן החבור הזה" (שרש שוב);

עמ' רצב: "וכבר בארתי ענינם באות הגימל מספר השרשים" (שרש גנב);

עמ' שג: "וכבר בארנו ... בשערו מאות הרש מספר השרשים" (שרש רבה);

עמ' שכג: "שכבר פרשנוהו בשערו מספר השרשים" (שרש הלם);

עמ' שם-שמא: "וכבר בארתי ... בשערו מספר השרשים" (שרש חדל), וכן שם עמ' שעב

לאותו שרש: "וכבר בארנו ענינה באות המם מספר השרשים";

עמ' שמה: "ויש לנו בואסערם (זכריה ז', יד) מאמר אחר בספר השרשים" (שרש סער);

עמ' שנה: "יש לנו באפונה (תהלים פ"ח, טז) זולת המאמר הזה בספר השרשים" (שרשי

אפן, פח).

ואמנם במלון אין זה פלא, משום שבדאי לא נתחבר המלון בבת אחת אלא מקומות מקומות, והרי ריב"ג מודיע לנו שלפני שחיבר את ספרו עבר שמונה פעמים על כל המקרא, ובדאי כתב בכל פעם את שמצא, ואחר כך צירפם לאחדים.

אלא שיש כאן עניין נוסף. ראינו שבשורש סער ושרשי אפן פון (עמ' שמה; שנה) הוא מציין לפירוש אחר, שפירש בספר "השרשים", אחרת מאשר בספר "הרקמה", ומה טעמו? הפירוש האחר אינו מוכיח, ואפשר לפרש את שניהם, משום כך תפס ריב"ג בהרקמה את הפירוש שמתאים למסגרת שבה עסק ומכל מקום לא השכיח אף את הפירוש האחר.

כעין זה נמצא אף בכתביו של ר' יצחק ב"ר אלעזר (עיין עליו במאמרו של ש"א פוזננסקי במונאטסשריפט 1895 עמ' 257). בספרו "הרקמה" (כ"י) הוא אומר בהקדמה: "עד אשר חברתי לך בלשון העברים עניני שלשה הספרים, אשר בדקדוק הלשון מחוברים, ועשיתי לך מהדל (= מהכל?) ספר וקראתיו "שפת יתר", ועתה ... יצאתי להשכילך בינה וחברתי לך הספר הזה ... וקראתיו ספר הרקמה" (Orient, ליטעראטורבלאט כרך שביעי עמ' 707).

מכאן אתה למד, שאת ספר "שפת יתר" חיבר קודם "הרקמה". והנה מצאנו ב"שפת יתר"

ערך אמיר (שם, שם, שנה עשירית עמ' 745) שאמר:

"ובנין התפעל יתאמרו כל פועלי און והם מלשון אמיר כלומר יתעלו כמו האמיר כאשר

כתבתי בס' הרקמה בפעלים הקצובים מהשמות".

כאן הוא מביא כבר את ספרו "הרקמה" שנתחבר לכאורה לאחר מיכן! ופוזננסקי במאמרו הנ"ל עמ' 253 העיר על הזרות שבעניין, והוא משער שהטופס של "שפת יתר" שבידינו הוא מהדורה שנייה (לאחר שכבר חיבר את ספר הרקמה). ובאמת אין צורך לומר כך. וכמות שראינו.

ושזח"ה בהקדמתו ל"ספר העיבור" של ראב"ע (ליק 1874) עמ' 11-12 דן בשאלה כמות זו שעסקנו בה: הראב"ע מזכיר את פירושיו לתורה בספרים שחיבר לפני כן, כגון ב"ספר העיבור" דף ז ע"ב: "ודבר זה רמזתי בפי' בראשית"; ט ע"ב: "כאשר רמזתי מקצת סודם בספר הישר שהוא פירוש התורה". ואת "ספר העיבור" חיבר כעשר שנים לפני פירושו לתורה. וכיוצא בו בפירושו לאיוב הוא מזכיר את פירושו לשמות שחיברו לאחר מכן. והוא מסיק: "ולכן נלענ"ד, כי הראב"ע בסוף ימיו בעת כתב פירושו על התורה עבר גם על שאר ספריו אשר כתב בתחלה והוסיף בקצת מהם ציונים לפי' התורה".

ועל השערתו זאת של שזח"ה, אמר יהושע השל שור ב"החלוץ" כרך יא עמ' 92: "והשערה זו יש לה על מה שתסמוך, אבל יש להרחיב גבולה ולומר כי כך היה דרכו תמיד²⁴ לעבור על ספריו ולציין מזה אל זה, כאשר ראינו גם למאירי (ראה החלוץ שנה ז צד 117)". ובחלק ז כתב: "ובדבריו (של המאירי) ב"משיב נפש" פ"ב (=חיבור התשובה) שכתב "אעפ"י שכבר נחלקו בזה הרבה", כוונתו להמחלוקת שיצאה בזמנו על המדרשים הללו, ואולי הוסיף הדברים הללו אח"כ. וכבר נמצאו הוספות כאלו בספרו זה שכתב בילדותו, לדוגמא: "וכבר²⁵ הרחבנו אח"ז בבאור אלה הפסוקים בהרחבה נאה וחסודה²⁶ בפתחתנו לחבור הגדול ובפירוש על תלים".

אלא שבנוגע למאירי יש להרחיב יותר מאשר אמר שור. בידינו עכשיו רוב ספריו של "בית הבחירה". וכאן כדאי לפחות לרמוז על שאלה שקשורה בהם. ושאלה מעניינת היא בנוגע לשאר ספריו של המאירי.

כידוע חיבר המאירי ספר פירושים על התלמוד שהוא בדרך משא ומתן והבאת דעות שונות, בדרך שאר בעלי החידושים, אשר הוא מזכיר שם כל בעל דעה ודעה על הדברים. ועוד חיבר ספר "בית הבחירה" שהוא על דרך הפסק. אף שם הובאו דעות מדעות שונות, אבל לא כל הדעות ואף לא שם אומריהן, אלא בדרך כינויים שכינה המחבר את בעלי הדעות: הרי"ף — גדולי הפוסקים, הרמב"ם — גדולי המחברים, רש"י — גדולי הרבנים, הראב"ד — גדולי המפרשים, המגיהים ועוד. והשאלה היא מהו היחס בין שני חיבורים אלה? כלום חיבר המאירי את פירושיו ו"בית הבחירה" בזמן אחד או שנתחברו בריוח זמן זה מזה? וזו שאלה חשובה לא מבחינת הזמן בלבד, שיש לדון בה הרבה. וכאן לפי דרכנו לא נעיר אלא הערה אחת או שתיים.

24. כלומר לא בסוף ימיו בלבד.

25. במהדורת ר"א סופר עמ' 259, ועיי"ש הערה.

26. ע"פ כתובות יז א.

הנה למשל ב"בית הבחירה" לבבא בתרא נא א (עמ' 200): "ואף יש שתירצה בהרבה פנים וכבר כתבנום בפירושונו בגמ' כתובות ואין לך בזה אלא זה שכתבנו". פירוש המאירי לכתובות לא הגיע אלינו, אבל אף בבית הבחירה לכתובות נא א לא נזכר דבר מזה. משום כך משער המהדיר (ר"א סופר) בהערה: בכל "בית הבחירה" לכתובות אינו מזכיר את חידושו, וכאן בב"ב מזכירו — משמע שהחידושים לכתובות נכתבו לאחר שכתב את "בית הבחירה". ועל הסברא הזאת חזר ר"א סופר ביתס ל"בית הבחירה" ופירושים למסכת קידושין, עיין הקדמתו לבית הבחירה שם סוף עמ' קה.

השאלה היא שאדה, אבל התשובה קשה לקבלה, שאין מסתבר שחכם יחבר תחילה ספר פסקים ואחר כך ספר פירושים ורוב הדעות נזכרים בשני הספרים גם יחד. מסתבר שאת הפירושים ואת בית הבחירה חיבר בזמן אחד, ואם לקדימה — וודאי קדמו החידושים לבית הבחירה.

והנה למסכת ביצה הגיעו אלינו בין החידושים ובין "בית הבחירה". אפשר לראות שהמאירי מזכיר ב"בית הבחירה" את חידושו למסכת זו ובהרבה מקומות הוא מעתיק ב"בית הבחירה" דברים שכתובים אף בחידושים. והעירו המהדירים מר לנגה ומר שלזינגר, שיש מקומות שרואים בבירור שב"בית הבחירה" העתיק מן החידושים ואף מציין בפירוש להם. אם כן למסכת זו בוודאי חיבר את החידושים לפני בית הבחירה. ואם במסכת זו כך — אין להוציא אף שאר המסכתות מדרך זו. ומכל מקום נמצא בחידושים למסכת זו, מסכת ביצה, שמזכיר את בית הבחירה לביצה! תחילה בראשי הפרקים כשהוא מראה "כוונת הפסק וסדר הדברים הכללים בו ואל כמה חלקים מחלקי עניניו כבר ראינו הכל בחבורנו הנקרא בית הבחירה". אם כן, בשעה שחיבר את החידושים כבר היה "בית הבחירה" מסודר! ואף בגופי הדברים בדף יג ע"א (בסוף הדיבור הכי גרסינן מהדף הקודם) אומר המחבר: "והדבר רופף בידי, אלא שבחבורנו התקענוה להיתר". וכן שם דף עח ע"א: "ויש שפירש האחין והשותפין וצריך להוסיף בה ביאור בדין שותפין ובחבורנו כתבנוה יפה".

והנה ב"בית הבחירה" באותו עניין, אבל קצת קודם לדין השותפין, הוא מזכיר את פירושו לכאן (עמ' 238), נמצא שלאותה סוגיא יש ציון מכאן לכאן ומכאן לכאן (וע"ש עמ' 241 הערה 166). אלא וודאי שאין כאן קדימה ואיחור, אלא ציון ממקום למקום כשעסק בשני החיבורים גם יחד²⁷.

יש עוד דברים ב"בית הבחירה" למאירי, כגון סדר החיבור למסכתות, שאף שם הציונים לפעמים אינם קבועים, אלא שאין זה מקומו להאריך יותר²⁸.

פרט מעניין שהטעה את האחרים אפשר למצוא בספר "תיבת גומא" לר' יוסף תאומים (בעל "פרי מגדים") בפרשת בשלח. שם הסתפק אם אשה מצווה על שביתת בהמתה (כשאין

27. עיין בהקדמת המהדירים עמ' יט: פירושו.

28. ועיין בהקדמת ר"א סופר לבית הבחירה לקידושין עמ' ו ד"ה עדיין. ואין דרכו שווה בכל המקומות. למשל בברכות הזכיר בבית הבחירה את חידושו למסכת זאת, אבל בעירובין לא הזכיר בחידושו את בית הבחירה, ובבית הבחירה לא הזכיר את חידושו.

הלאו של מחמר) וציין למה שכתב בספרו ("פרי מגדים" לאורח חיים) סימן רמה: "ובספרי לאו"ח רמה כתבנו מזה". ואחריו נמשך המגיה לתוספות ר' עקיבא איגר למשניות שבת פ"ה מ"א אות עד: "אמר י"מ התלמיד, בדין הג"ל שנסתפק רבינו כמו כן מצאתי שמסתפק בזה הפרי מגדים באו"ח סימן רמה ובספרו תיבת גומא פ' בשלח" וכו'.

והנה בפרי מגדים לאו"ח סי' רמה לא נמצא דבר וחצי דבר מהחקירה הזאת! ובוודאי העתיק המעתיק מ"תיבת גומא" (אף על פי שכתב: מצאתי וכו'). והיכן נמצאת חקירתו של בעל פרי מגדים? באורח חיים סימן שה במשבצות זהב אות א.

וכבר העיר ר' מתתיהו שטרשון בהגהותיו במשניות דפוס ראם (בהגהות שבסוף כרך א של סדר מועד דף כד סוף ע"ב) שנמשך המגיה אחרי המחבר ב"תיבת גומא". "אמנם זה כתב הגאון המחבר קודם שהדפיס את ספר פרי מגדים לאו"ח, ונראה שהיה בדעתו לכתוב זה בסי' רמה, ואח"כ לא כתב זה שם וכתב בסי' שה ב"משבצות זהב" אות א.²⁹

ואף על פי שב"תיבת גומא" כתב המחבר: "כתבנו מזה", עדיין לא קבעו שם קביעה סופית. אמנם אפשר שתחילה היה כתוב בסי' רמה ואח"כ העבירו המחבר לסי' שה ולא תיקן ב"תיבת גומא".

ולעניין עריכת דברים של המחבר שהוסיף בספרו, עיין למשל "ערוגת הבושם" לר' אברהם ב"ר עזריאל, מהדורת א"א אורבך, שיש כמה דברים שרשום עליהם: "כתבתי" וכו' ומפרש אחר כך, או "חורני בי". והדבר הביא לכלל דעה שמא יש כאן שתי מהדורות. אבל לא כל המקומות שווים ומוכיחים. והנני רושם קצת דברים כאן.

בפירוש לפיוטו של ר' יוסף טוב עלם "אריות הדיחו פזורה", לכתוב: סמר בשרי מפחד אמר ר' אברהם ב"ר עזריאל בערוגת הבושם ח"א עמ' 81: "פ[סוק] ה[וא] מתמניא אפי: סמר (בשרי) מפחד (שועה, צ"ל: טועה) נעשו בשרי מסמרות, והאומ' סמר בשרי מפחד טועה הוא כי הבשר הפחד לא יפחיד, אך הלב כמ' שנאמר מדברך פחד לבי (תהלים קי"ט, קפא). מה שכתבתי כי הבשר לא יפחיד רק הלב חורני בי, כי נאמר בתהילות (סג ב) כמה לך בשרי פי' נתאוה וצמא, אף כי הבשר לא יתאוה, יצמא".

תיקונים בספר באותו עמוד, וודאי הוספה לאחר הכתיבה ולא מחק! "ערוגת הבושם" חלק שני עמוד 107: "ואומר אני כי בסומכי בשני פנים אחד שאני סומך את אחרים, והשני בסומך אותי, שאחר סומך אותי.

ובאותו עמוד: אשר כתבתי כי בסומכי בשני פנים, חזרתי בי כי ראיתי בספר הירחמאלי כי כל פעל היוצא שהוא בלמ"ד כמו לתתך הך' סימן הנתון, ואם היו (הוא) בב' בתתך סימן הנתון (= הנותן) וכו'.

אבל בעמוד 10 בח"ג שמפרש תחילה נוסח "יערוף טובך באומריך", ומביא שני פירושים ואומר אחר כך: "ושני עניינים אשר כתבתי כחומץ לשיניים, אך העיקר יעדוף טובך

29. ועיין שם עוד ציונים לעניין זה בספרים אחרים שכתבו שנמצא ב"פתיחה כוללת" של הפרי מגדים לאו"ח, וליתא שם. עיי"ש.

כאמך בדל"ת" וכו'. אינה חזרה, אלא הוא מפרש תחילה נוסח אחד ואח"כ הוא אומר שהנוסח הזה אינו נראה בעיניו אלא יש לנסח אחרת.

וכיו"ב שם עמ' 92: "קומי דושי בת ציון (מיכה ד', יג) ולא ודישי, וי"ל כי בעבור קומי נאמ' דושי ורעיים רבים לו" וכו' (היינו זווג התיבות).

וסמוך לזה באותו עמוד כתב: "התירוץ אשר כתבתי כי בעבור קומי נאמ' דושי הוא כעשן לעינים כי בעבור ראשונים נשתנו אחרונים היה לומ' או שניהם בשורוק או שניהם בחולם שהיו שוים בנקודה ובהברות כמו אשרי נשוי פשע כסוי חטאה (תהלים ל"ב, א), מוצאיו ומובאיו דחזקאל (מ"ג, י), ותהי הכנס באדם ובבהמה" (שמות ח', ג).

אם כן ביטל מה שאמר קודם, אבל הוא מוסיף ואומר: "אך נמצא בשמו (בשמואל) לדעת את מוֹצָאָיך ואת מוֹבָאָיך, הנה נשתנה אחרון מפני ראשון וננקד מ' מוצאיך בחולם ומ' מובאיך בשורוק, ורבים במקרא כי חולם ושורוק שוים". לפי זה חוזר הפירוש הראשון למקומו.

מחלק לחלק

בח"ג עמ' 15: "מרודים בעוטי בעט, כמו עניים מרודים תביא בית (ישעיה נ"ח, ז) שפי' צעירים³⁰ וטרודים ותרג' חשיכין ומטלטלין.

וכתבתי בגאולה יקיש בעוניו (ח"א עמ' 120) כי מרודים תואר הרבים. ואינו נכון כי מ' מרודים שימוש כמ"ם זכור עניי ומרודי (איכה ג', יט) ובשניהם בא שורוק תחת חולם, ומרודים שם דבר לשו' רבים על משקל מרומים מצודים וכן רבים ופי' עניים מרודים עניים בעלי מרודים... ומרודי בשורוק בעלומי ע' פעל מגורי אכיו" (בראשית ל"ז, א) וכו'.

אם כן כאן חזר בו ממה שאמר שם. וכאן יש לכאורה חזרה מח"א. אבל לא הזכיר כאן מה שכתב בעצמו בחלק שני עמ' 143: "ופי' בפיוט מרוד צעור", ובסוף עמ' 144 כתב: "ומה שכתבתי כי מרוד צעור טעות הוא, כי מ' מרוד אינו מן היסוד על כן לא יתכן לומר על משקל פעול ועניים מרודים אין פי' צעורים אך פי' מרודים שם דבר לשון רבים ופי' עניים בעלי מרודים כלומר בעלי צערים, ודין מרודים ומרודי בחולם על משקל מרומים מרומי (שופטים ה', יח) ורעיהם. אך כי שורק במקום חולם ורבים כן במקרא".

ע"א ועיקר מרוד בחולם והוא כמ' מורד ולעם הזה היה לב סורר ומורה (ירמיה ה', כג) תרג' לב סטי ומרוד. ולפי זה אין לומר וטרוד בו' אך טרוד בלא ו' וכו'. גם מי שיאמר טרוד בשורק לא יטעה רק שלא יאמר וטרוד בו' אך טרוד בלא ו' וכו'.

כאן רואים בפירוש את הלך מחשבתו, ועיין בעמ' 144 הערה 17 והערה 27 שמרובים כאן השינויים בכתבי היד.

בח"ב עמ' 36: "כתבתי האומ' ברכנו בברכה יאמר המשולשת, הנה נמצא להיפך ויקם בלילה הוא" (בראשית ל"ב, כג) וכו'. והכוונה למה שכתב בעמוד הקודם עמ' 35 (אבל זהו

30. כך צעירים לא צעורים, וכן לקמן ד"ה אם כן, צעיר לא צעור.

סוף הפירוש לפיטו!). וכלשון הזה אף שם עמ' 244: "כתבתי בשם ערוך כי כותל סורג וכותל חיל שני כתלים" וכו'. והכתיבה היא שתי שורות לפני כן באותו עמוד! ובחלק ג עמ' 87: "ויש מפרשים נאור לשון אור, ואינו נראה כי אז דקדוקו נפעל ולא יתכן כלפי מעלה נפעל. וחזורני נ' ³¹ נורא כמו כן נפעל ונאמ' כלפי מעלה, אלא על שם שממנו מורא נקרא נורא כן על שם שממנו אורה נקרא נאור". ולמה לא תיקן ומחק את שכתב שורה אחת לפני כן? אלא שזוהי דרך כתיבתו, שמשאיר את שכתב לעיל מזה. ואינו שייך למהדורות ³².

ובעמ' 94: "והמבין יבין כי מתופפות (נחום ב', ה) מן תופף, ויתכן שגם תופפות (תהלים ס"ח, כו) ... מה שכתבתי כי תופפות ומתופפות מן תופף — טעות הוא והעיקר שהם מן תפף מתפפות כפעל תפף, אע"פ שנכתבו בחיזוג ³³ בווי"ן טעות סופר הוא, כי עיקרם מן תפף, אך נאמר על משקל תופף מפני ששניהם כפולין" ³⁴.

ובח"ב עמ' 228: לאחר שהוא מפרש עניין דחיות אד"ו הוא אומר: ודוחק הוא, כי לפי אשר תקראו אותם אתם קביעת אמיתי הוא. וחזורני כי היא הנותנת לדחות קביעות אמת". שלש דעות בזה אחר זו!

ובח"ג בעמ' 78: "חדא דאין שייך אין מעבירין על המצות אלא בהוא דפ' הוציאו לו (יומא נח ב) דכי פגע בההיא קרן פגע ברישא ובההוא מתחיל וכו' אבל לקח של ראש ולא של יד ולהניח על של ראש אין שייך אין מעבירין על המצות אחרי שאין של יד בידו וכו'. ועל דברי הראשונים שכתבתי דאין שייך דאין מעבירין על המצות וכו' קשה מדתנן בתמיד וכו' הילכך ה"פ" (הכי פירושה) וכו'. — ולא תיקן!

כתבתי בעמ' 181: "כתבתי בנולד בין השמשו' נימול ביו' טו' ראשון והקשו עלי בני חבורה" וכו'. (שם עמ' 184).

אין הכרח לומר שראו מה שכתב ועל זה הקשו, ונמצא שזוהי מהדורה אחרת, אלא הקשו עליו על דבריו שאמרם בוודאי אף בע"פ. והכל נכתב יחד.

ואף בעמ' 185: "כתבתי דמצוה וצערא שוין, אמנם מצור ובצערא ופסידא שלשתן שווין לומ' לגוי לעשות לעצמו על ידי שינוי" וכו'.

ובעמ' 177: "כתבתי דגם לבית שמאי לא אצטריך קרא יש להקשות" וכו'. אף כאן אין הכוונה מהדורא אחרת.

ובאותו עמוד: כתבתי דיו' טו' הוה אתי בק"ו ממילה בצרעת וכו' לא אתי וכו'. ובעמ' 179: "כתבתי דכל דבר שאין בו ממה נפשך כגון מילה וכו' אסור בשני כבראשון והדוחה יכול לדחות ברוחות ³⁵ דמילה ומת נמי היו מותרין ביו' טו' וכו'.

31. נ"ל שצ"ל: כי.

32. ועיין מבואו של אורבך חלק רביעי עמ' 132.

33. בספר בעלי הכפל שורש תפף.

34. וכן בשרשים לר' יונה בן ג'נאח, כדרכם שכותבים הרבה פעמים מלא!

35. ברוחות, נראה לי רמז לגיטין לא ע"ב: "במאי עסקיתו אמרו ליה ברוחות", והכוונה כאן דחייה קלה של מה בכך.

הרבינו להביא את דברי בעל ערוגת הבושם משום שהוא יכול לשמש דוגמא בריבוי חזרותיו לשאר ספרים שמועטות החזרות, והצד השווה שבהם, שחידשו תמיד פירושים ופסקים ולא פסקו מלבחון את דבריהם ולתקנם.

ומן כלל הדברים שקראנו מתבררים לנו דרכיהם של מחברים, שעיקר מעיינם היה בתוכן דבריהם ומטרתם להורות לקוראים, ועל כן לא מנעו מאחרים מלתקן את דבריהם שלהם, אם ימצאו בהם שגיאות וטעויות. לא זו אף זו, הם זירזו את הלומדים את דבריהם לתיקונים כאלה.

אף ראינו רמזים על התפשטותם המהירה של ספרים מסוימים, עד שלא הספיקו המחברים להוציא מתחת ידם דבר מתוקן תיקון גמור, ולא סיפקו בידם אפשרות לבחון את חיבוריהם חזור ובחון.

ולמדנו אף דרכם של מחברים מרובים שמחשבתם הייתה עסוקה בחיבוריהם של כמה וכמה ספרים, ובעוד הם עסוקים בספר אחד — כבר ראו את שיכתבו בספר אחר, ומנסחים את דבריהם כאילו כבר נכתבו.

אלה הם מקצת הלימודים שמלמד אותנו העיון בספרים, ועוד הרבה דיו נשארה בקולמוס אף בעניינות אלה, כל שכן בלימודים אחרים.